

ОСНОВНІ ПРОГАЛИНИ СУЧАСНОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ТА МЕТОДИ ЇХ УСУНЕННЯ ЧЕРЕЗ ВРАХУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

MAIN GAPS OF THE MODERN ADMINISTRATIVE-LEGAL DIMENSION OF THE ORGANIZATION OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AND THE METHODS OF THEIR ELIMINATION THROUGH REVISION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE

Сергенюк Д.І., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті зазначено, що наявні зміни в українському суспільстві як в економічній, так і в політичній сфері впливають на алгоритм формування нових взаємин, на процес формування сучасних відносин між державою, її інституціями та громадянським суспільством. Зазначено, що повсякчасна взаємодія влади та суспільства є запорукою політичної стабільності та розвитку кожної держави, оскільки наявні проблеми розвитку української державності неможливо вирішити без підтримки суспільства. Це стосується й такого державного інституту, як Національна поліція України. З'ясовано, що забезпечення режиму законності, підтримання публічної безпеки та сприяння у формуванні безпечного середовища, з огляду на наведені змістовні ознаки й експлікацію цілей стратегічного розвитку Міністерства внутрішніх справ України, безперечно, варто визначити як пріоритетні завдання, які ставляться перед правоохоронними органами.

У статті здійснено комплексне та системне дослідження міжнародного досвіду щодо організації діяльності поліції у сфері гарантування безпечного середовища, визначено основні прогалини сучасного адміністративно-правового виміру організації діяльності Національної поліції України й окреслено методи їх усунення через урахування наявного міжнародного досвіду.

Зазначено, що наявний стан правової доктрини, у контексті дослідження детермінант, які нівелюють ефективність професійної діяльності Національної поліції України, характеризується значною інваріативністю, інколи містить суперечливі концепції. З'ясовано, що з метою формування системного та дієвого механізму імплементації прогресивного міжнародного досвіду у професійну діяльність підрозділів Національної поліції потрібні структурування наявних дефектів адміністративно-правового виміру організації діяльності й окреслення способів вирішення зазначених завдань, які вже апробовані міжнародною спільнотою поліцейських.

Ключові слова: публічна безпека, громадський порядок, безпекове законодавство, поліцейські заходи, заходи адміністративного примусу.

The article states that the current changes in the Ukrainian society both in the economic and political spheres have their great influence on the algorithm of forming of the new relationships between the state, its institutions and civil society. It is noted that the constant interaction of the authorities and society is a guarantee of political stability and development of each state, thus the existing problems of the development of Ukrainian statehood can't be solved without the support of society. This fact also applies to the activity of different state institutions such as the National Police of Ukraine. It is revealed that ensuring the rule of law, maintaining public safety and promoting the formation of a safe environment, taking into account the above mentioned meaningful features and explication of the strategic development goals of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, should definitely be identified as priority tasks that should concern the law-enforcement bodies.

The article provides a comprehensive and systematic study of international experience in the field of organization of the police activity in the realm of provision of a safe environment, identifies the main gaps in the modern administrative-legal dimension of the organization of the activities of the National Police of Ukraine and outlines methods for their elimination taking into account existing international experience.

It is noted that the existing features of national legal doctrine, in the context of the study of determinants which offset the effectiveness of the professional activities of the National Police of Ukraine are characterized by significant invariance and contain, sometimes outlining contradictory concepts. It was clarified that in order to form a systematic and effective mechanism for the implementation of progressive international experience in the professional activities of the units of the National Police, there is a need to structure existing defects in the administrative-legal dimension of the organization of police activities and outline ways of solving these problems.

Key words: public security, public order, security legislation, police measures, measures of administrative coercion.

Постановка проблеми. Досвід діяльності міжнародної спільноти на підґрунті політичної транспарентності є запорукою ефективності застосування передового міжнародного досвіду як базису для розбудови, реформування й удосконалення правових механізмів діяльності Національної поліції України. Априорі імплементація випробуваного міжнародного досвіду діяльності поліцейських у сфері гарантування безпечного середовища надасть можливість зменшити ризики, пов'язані з реалізацією реформ у вітчизняному просторі.

На жаль, варто констатувати, що нині мають місце деякі дефекти в нормативно-правовому, організаційному та функціональному забезпеченні діяльності поліцейських. Зважаючи на необхідність невідкладної ефективної корекції таких дефектів, у розкритті методів покращення якості й ефективності підрозділів Національної поліції домінує компаративістсько-імплементаційний підхід до вирішення поставленого завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню міжнародного досвіду щодо організації діяльності

поліції у сфері гарантування безпечного середовища присвячена низка наукових розвідок учених-адміністративістів: М. Биргеу, Ю. Битяка, Т. Гаврилюк, В. Гвоздецького, В. Заросило, С. Коненка, Р. Крошоу, Г. Мошака, І. Олійника, О. Передерія, М. Пихтіна, Ю. Римаренка, В. Січкара, В. Фільштейна, О. Юніна, О. Ярмиша. Проте багато важливих питань досі залишаються спірними, а деякі з них не розв'язані взагалі.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення основних прогалин сучасного адміністративно-правового виміру організації діяльності Національної поліції України та методів їх усунення через урахування міжнародного досвіду

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи те, що наявний стан правової доктрини, у контексті дослідження детермінант, які нівелюють ефективність професійної діяльності Національної поліції України, характеризується значною інваріативністю й інколи містить суперечливі концепції, уважаємо за доцільне з метою формування системного та дієвого механізму імплементації прогресивного міжнародного досвіду

сивного міжнародного досвіду у професійну діяльність підрозділів Національної поліції структурувати наявні дефекти адміністративно-правового виміру організації діяльності й окреслити способи вирішення зазначених завдань, які вже апробовані міжнародною спільною поліцейських.

До числа основних дефектів адміністративно-правового виміру організації діяльності працівників Національної поліції України варто віднести такі:

1. Неefективність заходів адміністративно-правового впливу, які зумовлені наявними колізіями в чинному законодавстві України в частині притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Норми чинного законодавства іноді нівелюють рівень ефективності діяльності Національної поліції України, водночас не менш деструктивно вони впливають на стан дотримання режиму законності в державі, отже, і на спроможність ефективної діяльності поліції. Так, з метою обґрунтування потреби перегляду санкцій особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) стосовно ключових форм адміністративних деліктів зіставимо міри юридичної відповідальності, які застосовуються відповідно до вимог чинного законодавством окремих іноземних держав стосовно аналогічних форм деліквентної поведінки.

Так, відповідно до ст. 173 КУпАП, за вчинення дрібного хуліганства санкцією правової норми передбачено: накладення стягнення в розмірі від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, громадські роботи чи арешт до п'ятнадцяти діб [1]. Відповідно до § 231 гл. 18 Кодексу Сполученх Штатів Америки (далі – США), за вчинення дрібного хуліганства санкцією правової норми передбачено: накладення штрафу чи позбавлення волі на строк до п'яти років [2]. Законодавчо розмір штрафу у США чітко не встановлено, що свідчить про те, що федеральному судді залежно від обставин вчиненого делікту надано право на власний розсуд визначати розмір штрафу. Водночас судова практика більшості штатів США дає підстави стверджувати, що облікове значення середнього розміру штрафу за вчинення дрібного хуліганства становить від 1 500 до 4 000 доларів США.

«Законодавством Японії за вчинення хуліганських дій передбачено штраф у розмірі від 250 тисяч до одного мільйона єн, що в еквіваленті становить від 250 до 1 000 доларів США, або ж обмеження волі на строк до одного року [3, с. 46]. Федеральним законом Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) передбачено стягнення за вчинення хуліганства у вигляді штрафу в розмірі від 5 до 100 тисяч євро» [3, с. 52].

Відповідно до вимог ст. 178 КУпАП «Вживання алкогольних напоїв у громадських місцях», передбачено: попередження або накладення штрафу в розмірі від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За аналогічне правопорушення за законодавством США (§ 235 гл. 18 Кодексу США) судами накладається стягнення в розмірі від 10 до 50 тисяч доларів США чи обмеження волі на строк до одного місяця [2], у законодавстві Японії застосовується виключно арешт строком до двох місяців, законодавством ФРН встановлено штраф у розмірі від 1 до 5 тисяч євро чи примусове лікування в разі повторного вчинення делікту впродовж року [3, с. 49–50].

Порівняння наведених вище розмірів штрафів за однотипні правопорушення свідчить про те, що аналогічні норми в чинному законодавстві України закріплюють у десятки, а іноді й у сотні разів нижчі заходи правового впливу на деліквента, що значно знижує результативність превенції деліктів у майбутньому через відчуття безкарності правопорушника. Уважаємо, що позитивній корекції облікового значення деліктів в Україні сприятиме перегляд чинного законодавства України про адміністративну відповідальність у частині встановлення більш жорсткого

покарання за делікти, які передбачені основною частиною КУпАП (правопорушення, які посягають на громадський порядок, у сфері безпеки дорожнього руху тощо), у контексті чого як індикатори меж такої корекції вважаємо за доречне імплементувати в чинне вітчизняне законодавство наявний міжнародний досвід.

2. Гіпертрофована бюрократичність алгоритму здійснення правоохоронної діяльності.

Неодмінною гарантією покращення якості публічного управління є зменшення об'єму бюрократичної межі навантаження на суб'єкта правозастосування. Правоохоронна діяльність, яка є особливою формою державного управління, також підпадає під вплив цієї закономірності. Особливу роль в частині бюрократизації практичного правозастосування в діяльності правоохоронців відіграє анахронічність методики документального забезпечення алгоритму реалізації їхньої компетенції.

Підтримуємо позицію Г. Губарева, який зазначає, що: «<...> недоліки ведення діловодства в системі поліції залишаються ключовим фактором дестабілізації належного функціонування цієї ланки правоохоронної системи. Практика численних реформ у сфері правоохоронної діяльності засвідчила дві ключові позиції: 1) складна та насичена колізіями система законодавства є ключовою причиною незадовільного рівня документального оформлення процесуальних дій працівників поліції; 2) лише технічні зміни правових норм не усувають, а лише поглиблюють описану проблему» [4, с. 69]. Підтримуючи думку Г. Губарева, вважаємо, що низький рівень якості процесуального діловодства у структурних підрозділах поліції є неприпустимим, ураховуючи функціональне значення цього інституту публічної влади – чітке і неухильне забезпечення режиму законності, тому проблема потребує негайного вирішення.

Уважаємо, що оптимальним у контексті розвідки практичних шляхів оптимізації чинного законодавства України, на думку автора, є досвід діяльності поліції Канади. Як слушно зазначає К. Діаз-Паніакуа, «<...> у пошуках способів зниження документального навантаження на підрозділи поліції Академією з підготовки поліцейських міста Ванкувер розроблено і вперше застосовано інтерактивну цифрову систему оформлення поліцейських актів. Водночас рівень претензійно-позовного навантаження на фахівців відділів правового забезпечення та супроводу в судах знизився на 73%. Даний показник засвідчує істотне підвищення рівня якості актів поліцейського реагування, що, апріорі, пов'язано із запровадженням цифрової системи діловодства» [5, с. 69].

Аналізуючи досвід поліцейських Канади, варто зазначити, що панівною детермінантою доцільності запровадження власне цифрової моделі діловодства у структурних підрозділах Національної поліції України є чіткий програмний алгоритм системи формування поліцейських актів, який унеможливить помилкове введення інформації чи механічні помилки, які досить часто мають місце під час застосування матеріальної (паперової) форми діловодства. Наявна система технічного забезпечення Національної поліції в Україні дозволяє впровадити аналогічну канадській систему цифрового діловодства, за допомогою якої процедура оформлення справи про адміністративне правопорушення й оформлення інших документів (рапорти, повідомлення, звіти тощо) будуть уніфіковані та відбуватимуться за чітко структурованим програмним шаблоном із можливістю долучення до матеріалів справи доказової інформації в оцифрованому вигляді.

3. Практика використання системи «планового» правозастосування.

Закордонні вчені-поліцейці досить часто виокремлюють як чинник стагнації (аберації) поліцейських країн пострадянського простору плановість показників застосування поліцейських заходів. Щодо цього показовою є

позиція А. Фаула, який зазначає: «<...> поліція – передусім орган, який покликаний превентувати правопорушення. Практика правоохоронних органів окремих країн – вихідців із «радянського табору» демонструє загрозливу тенденцію до адміністративного, а не фактичного порядку формування показників діяльності правоохоронних підрозділів. Цим створюється парадоксальна модель: відсутність або ж низький рівень кількості правопорушень розцінюється як показник неефективної діяльності та продукує ініціювання заходів репресивного впливу на керівний склад правоохоронного відомства» [6, с. 23].

Наведені вище критичні зауваження стосовно плановості показників правоохоронної діяльності є слушними та достеменно відображають стан справ навіть у реформованій системі Національної поліції України. Як свідчить досвід, непоодинокими є ситуації затвердження планів щодо необхідної кількості проваджень за окремими категоріями справ на відповідний звітний період. Так, у разі незначної кількості відкритих проваджень до працівників поліції застосовуються дисциплінарні стягнення, про що свідчать дані Єдиного реєстру судових рішень, стосовно винесених постанов адміністративних судів щодо скасування наказів про накладення дисциплінарних стягнень на співробітників поліції. Міжнародний досвід (Франція, США, Канада, Республіка Польща тощо) свідчить про відмову від наведеного вище підходу під час оцінювання ефективності діяльності поліцейських підрозділів, водночас основним показником якості правоохоронної діяльності є власне дієвість превентивних заходів і кількість опротестованих чи оскаржених у суді актів правозастосування поліції.

Отже, можна висувати, що з метою вдосконалення адміністративно-правового виміру організації діяльності працівників Національної поліції України вкрай необхідним заходом є відхід від планової системи показників їхньої діяльності й імплементація апробованих індикаторів ефективності роботи поліцейських, які застосовуються в діяльності міжнародною поліцейською системою.

4. Недосконалість програм професійної підготовки поліцейських.

Якість і ефективність професійної діяльності поліцейських прямопропорційно залежать від рівня їхньої професійної підготовки. Більшість вітчизняних учених-поліцейців у своїх наукових розвідках зазначають, що наявна методика професійної підготовки працівників Національної поліції, особливо працівників патрульної поліції, є недосконалою та потребує оновлення. Слушною є позиція заступника голови Національної поліції України, генерала поліції третього рангу І. Клименка, який зазначає: «<...> Уважаємо, що професійна підготовка персоналу Національної поліції потребує впровадження активних методів навчання. <...> Відомо, що в результаті прослуховування лекцій слухачами засвоюється лише 5% наданої інформації, після самостійного читання – 10%, використання засобів унаочнення збільшує обсяг засвоєного матеріалу до 20%, демонстрація зразків професійного поведіння є ще ефективнішою – обсяг засвоєного матеріалу збільшується до 30%, <...> практичне опанування професійних дій в умовах, наближених до реальних, – до 75%. Закордонна практика свідчить про широке застосування тренінгів, зокрема в поліції США, ФРН, Великобританії <...> проведенню тренінгів із поліцейськими приділяється 80–90% навчального часу для практичного відпрацювання теоретичних знань <...>. Діюча система підготовки поліцейських в Україні містить значну кількість спеціальних курсів, практична придатність яких в умовах професійної діяльності є низькою чи взагалі відсутньою, що потребує перегляду програм підготовки» [7, с. 62–63].

5. Невиправдана дискреційність підстав для дисциплінарної відповідальності працівників поліції.

Відповідно до вимог ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію», «<...> у разі вчинення протиправних

діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону» [8]. За поліструктурності форм притягнення до юридичної відповідальності працівників Національної поліції домінує, за обліковими показниками, дисциплінарно-правова відповідальність.

На сьогодні підстави й алгоритм притягнення працівників поліції до дисциплінарної відповідальності задекларовано в Законі України «Про дисциплінарний статут Національної поліції України» від 15 березня 2018 р. № 2337–VIII [9] та наказі Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України «Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України» від 7 листопада 2018 р. № 893 [10]. Аналіз зазначених нормативно-правових актів, на думку низки вчених і практиків, свідчить про потребу їх удосконалення, оскільки в положеннях Дисциплінарного статуту Національної поліції України досить абстрактно окреслено сутність і зміст дисциплінарних порушень, які можуть бути підставою для притягнення працівника поліції до дисциплінарної відповідальності, водночас визначення виду дисциплінарного стягнення покладається суто на власний розсуд дисциплінарної комісії відповідного підрозділу, у межах якого проводиться службове розслідування.

На думку автора, з метою підвищення ефективності й якості дисциплінарних проваджень, дотримання законності під час застосування заходів дисциплінарно-правового впливу стосовно працівників Національної поліції доцільно положення ст. 12 Закону України «Про дисциплінарний статут Національної поліції України» № 2337–VIII від 15 березня 2018 р. доповнити частиною другою, у якій вичерпно окреслити види дисциплінарних деліктів із вказівкою на конкретний вид дисциплінарного стягнення, який доцільно застосовувати до винної особи за їх учинення.

6. Неналежний рівень соціального забезпечення поліцейських за вимогами сьогодення.

Професійна діяльність працівника являє собою систему спеціальних відносин, які укладаються поміж роботодавцем і працівником, по суті охоплює комплекс кореспондуючих прав та обов'язків учасників цих відносин. Основним обов'язком роботодавця, априорі, є гарантування відповідного рівня соціального забезпечення працівника, а саме: гідної оплати праці, забезпечення належних соціальних гарантій і умов праці тощо.

Слушною є позиція Т. Плугатара, який зазначає, що: «<...> якість здійснюваних працівником трудових функцій перебуває у прямій залежності від рівня його сатисфакції станом матеріального та соціально-побутового забезпечення, які гарантуються йому в контексті провадження трудової діяльності. Незадовільний рівень соціального забезпечення натомість призводить до формального ставлення працівника до трудових обов'язків, небажання вдосконалювати власні професійні навички тощо» [11, с. 10].

На думку більшості вчених-поліцейців, соціальне забезпечення правоохоронців складається з низки детермінант, як-от: грошове та матеріальне забезпечення, пакет соціальних гарантій, пільг і преференцій (визначених чинним законодавством), формування «статусності» професії [12, с. 293–294; 13, с. 324]. Попри поліструктурність системи соціального забезпечення поліцейських, вважаємо за доцільне значну увагу зосередити на проблематиці грошового та матеріально-технічного забезпечення правоохоронців, ураховуючи її домінуючість у даній парадигмі.

Реформування Національної поліції України, зміни вектора діяльності її інститутів передбачали й удосконалення самого механізму матеріально-технічного забезпечення правоохоронців, що достеменно посилює соціальну статусність цього виду публічної служби. Водночас варто констатувати, що первісний позитивний ефект, який досягнуто реформою, із плином часу нівельовано соці-

ально-політичними й економічними реаліями. Унаслідок цих процесів наявна суцільна неконкурентність грошового утримання працівників поліції в системі соціально-ринкової кон'юнктури, яка, звісно, негативно вплинула на якість і ефективність правоохоронної діяльності.

З метою пошуку алгоритму вирішення проблеми соціального забезпечення поліцейських варто звернутися до позитивного досвіду Грузії. Так, апробована у Грузії модель реформування правоохоронних органів надала можливість створити ефективну модель правоохоронної діяльності шляхом оптимізації штатної чисельності структурних підрозділів і збільшення грошового утримання поліцейських у 10–20 разів. Схиляємося до думки І. Варченко, який зазначає, що: «<...> істотне підвищення розміру заробітної плати працівників поліції водночас передбачало встановлення урядом механізму поточного коректування рівня грошового забезпечення, індикатором котрого виступав рівень національного ВВП. <...> відтак, державні службовці усвідомили власну відповідальність за рівень економічного зростання державної економіки, динаміка якої безпосередньо впливає на рівень їхнього матеріального благополуччя» [14].

Аналізуючи механізм проведеної реформи Національної поліції в Україні порівняно з досвідом Грузії, виснуємо низку недоліків вітчизняного механізму реформ, а саме:

а) безсистемність (реформу Національної поліції України здійснено лише для працівників патрульної поліції, натомість інші структурні підрозділи Національної поліції України залишилися обабіч реформи та зазнали лише проведення формального процесу атестації);

б) нестача динамічного характеру проведених реформ (одномоментне зростання грошового забезпечення поліцейських, без урахування неспинної фінансово-економічної динаміки вітчизняного ринкового середовища, заснувало, на початковому етапі реформи, безкомпромісне підвищення зацікавленості соціально-активної частини населення в інтеграції до правоохоронної системи, водночас надалі зумовило значний відтік кадрів з органів і підрозділів Національної поліції України).

Уважаємо, що з метою покращення якості й ефективності діяльності працівників Національної поліції України доречно розробити й ухвалити підзаконний нормативний акт, у якому задекларувати положення, де б окреслювалося постійне корегування розміру грошового утримання працівників Національної поліції України. Наведений алгоритм сприятиме гарантуванню належного рівня грошового утримання працівників поліції, отже, дозволить надати гарантію подальшого ефективного й якісного здійснення ними своїх безпосередніх функціональних обов'язків.

Висновки. Імплементація основоположних форм удосконалення поліцейської системи, які вже підтвердили свою ефективність у практичній діяльності закордонних правоохоронців, на сучасному етапі розвитку України є вкрай актуальною. Запропоновані автором заходи сприятимуть істотному підвищенню якості та результативності правоохоронної діяльності, зміцненню законності, отже, слугуватимуть формуванню безпечного середовища для діяльності суспільних інститутів в Україні, наближуючи національну правову систему й апарат публічного управління до повної кореляції до міжнародних стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073–Х. *Відомості Верховної Ради* Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
2. U. S. Code. Federal law. Since 11.04.1968. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/231> (дата звернення: 02.02.2019).
3. Суровень Д. Источники права современной Японии: сравнительный анализ. Проблемы курса истории государства и права. Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 2004. 226 с.
4. Губарев Г. Законодавчо-організаційні та науково-технічні аспекти вдосконалення діяльності Національної поліції в Україні. *Право і безпека*. 2016. № 2 (71). С. 67–72.
5. Diaz-Paniagua C. Electronic system of policing: experience of Canada. Vol. 1. New York, 2008. 127 p.
6. Faull A. Missing the target. When measuring performance undermines police effectiveness. *South African Crime Quarterly*. Washington DC, 2010. № 31. P. 19–25.
7. Клименко І. Психологічні засади професійної підготовки поліцейських : монографія. Харків : Фолио, 2018. 424 с.
8. Про Національну поліцію : Закон від 2 липня 2015 р. № 580–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № № 40–41. Ст. 379.
9. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України № 2337–VIII від 15 березня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19>.
10. Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України : наказ МВС України № 893 від 7 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1355-18#n10>.
11. Плугатар Т. Проблема соціальної захищеності працівників міліції України на сучасному етапі. *Наука і правоохоронна діяльність*. 2016. № 29. С. 6–12.
12. Пшонка А. Загально-правова характеристика соціального забезпечення працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 290–299.
13. Пададименко Н. Поняття «соціального забезпечення працівників» правоохоронних органів. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 322–329.
14. Варченко І. Реформи в Грузії 2004–2012 рр.: уроки для України. LB.ua : вебсайт. URL: http://blogs.lb.ua/ivan_varchenko/283375_reformi_gruzii_20042012_rokiv.html (дата звернення: 09.02.2019).